

**Η ρητορική του εγκλεισμού στην ποίηση της εξορίας.
Δημήτρης Δούκαρης, Πάνος Θασίτης**

Άκης Μάντζιος (Πανεπιστημίου Ιωαννίνων)

Περίληψη

Η ποιητική αποτύπωση της εμπειρίας της εξορίας στο μυθικό σύμπαν του Δημήτρη Δούκαρη και του Πάνου Θασίτη είναι το θέμα της εργασίας. Ειδικότερα, εστιάζουμε στις εκδοχές με τις οποίες αποδίδεται εικονιστικά ο εγκλεισμός στις πρώιμες, κυρίως, εκδηλώσεις των δύο αυτών εκπροσώπων της ποίησης της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Πρόκειται καταρχήν για μια λιγότερο μελετημένη ποίηση, σε σχέση με τις αντίστοιχες λογοτεχνικές αναπαραστάσεις των συνεξόριστων και ομόδοξών τους ποιητών (όπως, χαρακτηριστικά, του Γιάννη Ρίτσου, από τη γενιά του μεσοπολέμου, ή του Τάσου Λειβαδίτη, του Άρη Αλεξάνδρου και του Τίτου Πατρίκιου, από αυτή του πρώτου μεταπολέμου): αναπαραστάσεις που παρουσιάζουν μια θεματική συνάφεια από τη μια –απόρροια της βιωματικής σύγκλισης των δημιουργών τους–, συγκροτώντας ουσιαστικά έναν λογοτεχνικό *τόπο*, ένα *διακείμενο*. Από την άλλη, αναγνωρίζουμε ορισμένα ιδιαίτερα γνωρίσματα της μεταγραφής, από τους υπό εξέταση ποιητές, της εμπειρίας της δοκιμασίας ή της ποιητικής φωνής τους.

Στο εικονοπλαστικό και μεταφορικό σύστημα της ποίησης που μελετούμε, και σε μικρότερο βαθμό σ' αυτή του Δημ. Δούκαρη, το κλειστό τοπίο ή το τοπίο της ψυχής προτάσσεται απέναντι στο φυσικό πεδίο και στο σύμπαν (όπως στο σύνολο των ποιητών της γενιάς τους). Η ανθρώπινη περιπέτεια προβάλλεται στη φύση, όπως και στην αποξένωση από αυτή, συνέπεια του εγκλεισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού. Παράλληλα, αναδεικνύουμε επανερχόμενες ιδέες ή θέματα στην ποίηση του Δούκαρη και του Θασίτη, που λειτουργούν ως αντιστάθμισμα στη βίωση του εγκλεισμού, του εκτοπισμού, με την ίδια τη διαδικασία της ποιητικής γραφής να συνιστά μια πράξη αντίστασης, ελευθερίας.

**The rhetoric of internment in the poetry of exile.
Dimitris Doukaris, Panos Thasitis**

Abstract

The poetical portrayal of the exile experience in Dimitris Doukaris and Panos Thasitis poetical universe is the subject of the present study. More specifically, we focus on the aspects with which the internment is depicted, mainly, in the early manifestations of these two representatives of the poetry of the early-post war generation. This is, in principle, about a less elaborate poetry, in comparison with the corresponding literary representations of their co-exiled and sharing the same doctrine poets (such as, characteristically, Yannis Ritsos of the interwar generation, or Tasos Livaditis's, Aris Alexandrou's and Titos Patrikios's, of the early post-war one). These poetical portrayals, on the one hand, display a thematic cohesion –result of their creators' experiential convergence–, constituting a literary ground, an *intertext*. On the other hand, we recognize some certain features in the portrayal, on behalf of the poets under question, of the experience of their ordeal or of their poetic voice.

In the poetry under discussion, and to a lesser extent, in Dimitris Doukaris's one, the confined landscape or the landscape of the soul is beyond the natural field and the universe (as with all the poets of their generation). The human adventure is projected on to nature and the alienation of it, as a consequence of the internment and the social exclusion. In parallel, we highlight the recurring ideas or themes in Doukaris and Thasitis's exile poetry, which function as a counterpoint to the experience of the internment, the displacement, with the process of poetry writing constituting, in itself, an act of resistance, of liberation.

Την ποιητική θεματοποίηση ή την αποτύπωση, ευρύτερα, της εμπειρίας της εξορίας, του εκτοπισμού στο μυθικό σύμπαν του Δημήτρη Δούκαρη και του Πάνου Θασίτη θα μελετήσουμε. Ειδικότερα, θα εστιάσουμε στις εκδοχές με τις οποίες αποδίδεται εικονιστικά ο εγκλεισμός: άξονας του εικονοπλαστικού και μεταφορικού συστήματος, συνυφασμένος με την εν λόγω θεματική στις πρώιμες, κυρίως, εκδηλώσεις των δύο αυτών εκπροσώπων της ποίησης του πρώτου μεταπολέμου, στην καμπή ακριβώς της δεκαετίας του 1940 με τις αρχές του 1950.

Αυτό που επισημαίνουμε καταρχήν είναι ότι την υπό μελέτη ποίηση τη διαπερνά η ιστορία.¹ Η ιστορία και τα πράγματα αποτελούν την πρώτη ύλη και μαζί το αναφερόμενό της: η οδυνηρή, πιο συγκεκριμένα, βίωση από τους ποιητές του εκτοπισμού τους, έχοντας διωχθεί, μαζί με πολλούς ακόμη διανοούμενους καθώς και χιλιάδες πολίτες και οπλίτες, στα ξερονήσια, για τα αριστερά τους φρονήματα· η εμπειρία, μ' άλλα λόγια, του εγκλεισμού τους στα στρατόπεδα ή στις φυλακές, εκεί όπου η ζωή τους ήταν εκτεθειμένη στη βία, καθώς έρχονταν αντιμέτωποι με τα βασανιστήρια, τη σωματική και πρωτίστως την ψυχική δοκιμασία. Τα κείμενα επομένως που εξετάζουμε είναι «κείμενα» στην ιστορία και πρέπει να ιδωθούν στη συνάρτησή τους με το ιστορικό τους *συγκείμενο*. Η *ετεροτοπία*² λοιπόν της εξορίας, κατεχοχήν χώρος ενάσκησης ελέγχου και μεθοδευμένης καταστολής, κατάπνιξης της ετερότητας, έγινε τόπος όπου η ποίηση συναντά την ιστορία. Μέσα από τη βίωση μιας οριακής στιγμής της ιστορίας, γεννήθηκε έτσι μια εξίσου οριακή ποίηση. Αντιστεκόμενοι στον εγκλεισμό και την πνευματική τους, επιπρόσθετα, εξορία, οι ποιητές ακυρώνουν έμπρακτα τη φήμωσή τους με την ποιητική τους γραφή. Δίνουν έτσι υλική υπόσταση στην ατομική και συλλογική εμπειρία από τη

¹ Αναφορικά με τη σύνδεση ποίησης και ιστορίας, προσδιοριστικό γνώρισμα της ποίησης της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς και ιδιαίτερα αυτής της «επαναστατικής εμπειρίας και ιδεολογίας», βλ. κυρίως, Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά: Αλεξάνδρου-Αναγνωστάκης-Πατρίκιος*, Αθήνα: Κέδρος, ³1984, σσ. 13, 21-22, 24, 41-42· Σόνια Ιλίνσκαγια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέδρος, ⁴1986, σ. 160 και της ίδιας, *Επισημάνσεις. Από την πορεία της ελληνικής ποίησης του 20ού αιώνα*, Αθήνα: εκδ. Πολύτυπο, 1992, σσ. 41, 46, 67, 69, 79-80· Γ. Βελουδής, *Προσεγγίσεις στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα: Κέδρος, 1984, σσ. 29, 40-43, 59-68, 71-73, 129· Γ. Δάλλας, «Αναφορά στη μεταπολεμική πολιτική ποίηση» και «Η κοινωνική συνείδηση των μεταπολεμικών ποιητών της Θεσσαλονίκης», *Πλάγιος λόγος. Δοκίμια κριτικής εφαρμογής*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 1989, σσ. 200-202, 208, 210 και 213-213, 215, 233 αντίστοιχα· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)», *Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα: «Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)»* (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμ. 1993), Αθήνα: εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, 1995, σ. 386· Δώρα Μέντη, *Μεταπολεμική Πολιτική Ποίηση: Ιδεολογία και Ποιητική*, Αθήνα: Κέδρος, 1995, σσ. 12, 46, 163, 167, 210, 231, 234, 281-282, 286-287· Χρ. Προκοπάκη, «Εισαγωγή», στον τόμο *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου*, επιλ. Χρ. Προκοπάκη, επιμ. Αικ. Μακρυνικόλα, Αθήνα: Κέδρος, ⁵2003 σσ. 9, 14, 21, 27· Γ. Λαδογιάννη, «Εισαγωγή», *Σκοτεινή Ρίζα. Ανθολογία Λυρισμού*, τόμ. Β' (1940-2000), Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2016, σσ. 15-17, 19, 21-23.

² Για το χαρακτηρισμό αυτό των τόπων εκτοπισμού από τον Michel Foucault [*Of Other Spaces*], *Diacritics*, 16 (Spring 1986), σσ. 22-27], βλ. Γιάννη Παπαθεοδώρου, «Η «Πυκνοκατοικημένη Ερμηιά» των ποιητών της Μακρονήσου: Γραφές της Εξορίας», *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης «Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου»* (6-7 Μαρτ. 1998), Αθήνα: εκδ. Φιλίστωρ, 2000, σσ. 227-228.

μια,³ αλλά και βρίσκουν σ' αυτή μια δι-έξοδο, ένα καταφύγιο, μια «εστία» ενδυνάμωσης της αντοχής τους.

Είναι το χρονικό διάστημα 1947 έως 1950, κατά το οποίο οι δύο μεταπολεμικοί ποιητές βιώνουν την επώδυνη δοκιμασία της εξορίας, εκτοπισμένοι ο Πάνος Θασίτης στον Άη Στράτη και τη Μακρόνησο, και ο Δημήτρης Δούκαρης στην Ικαρία (1947) και μετέπειτα επίσης στη Μακρόνησο.

Κάτω απ' τις συνθήκες αυτές διαμορφώνουν την ποιητική τους φυσιογνωμία, ερχόμενοι σε επαφή και επικοινωνία με πολλούς «ομόδοξους» ποιητές. Κυρίως όμως με τον συνεξόριστο την ίδια χρονική περίοδο, έχοντας ήδη αναγνωρισμένη την ποιητική προσφορά του, Γιάννη Ρίτσο (που από τη Λήμνο οδηγήθηκε στη Μακρόνησο και τον Άη Στράτη, 1948-1952): εκτός από «συναγωνιστής» και πληθωρικός τους πρόγονος, είναι ο «δάσκαλος», το ποιητικό υπόδειγμα, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό όλων των νεότερων ηλικιακά ποιητών που βρίσκονται μαζί του, στην πρώτη κυρίως φάση της ποίησής τους⁴ (είναι μάλιστα στο Ρίτσο που ο Δούκαρης αφιερώνει τη συλλογή *Καθολικός μεσάζων*, του 1955).

Τα πρώτα ποιητικά βιβλία του Πάνου Θασίτη, που ανάγονται στο διάστημα λίγο πριν ή κατά τη διάρκεια του εκτοπισμού του και αποτελούν το κατεξοχήν ερευνητικό μας πεδίο, το υλικό απ' όπου κυρίως αντλούμε, είναι οι συλλογές *Δίχως κιβωτό* του 1951 (με ποιήματα που γράφτηκαν το διάστημα 1945-1949) και *Πράγματα* (1957, γραμμένη ωστόσο το 1950). Αντίστοιχα, οι *Προσευχές* του Δημ. Δούκαρη και η συλλογή *Παλινωδία* (του 1950 και 1951 κατά σειρά, η γραφή των οποίων ανάγεται στα χρόνια 1944-1949): με τις χρονοτοπικές ενδείξεις που ο ίδιος ο ποιητής σημειώνει στο τέλος ορισμένων συνθέσεων της πρώτης έκδοσης των *Προσευχών* να πιστοποιούν τη σύνδεση ποίησης και συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, επικυρώνοντας την αξία τους ως άμεσων λογοτεχνικών μαρτυριών· ως κατάθεσης της βίωσης της δίωξης του στους τόπους εξορίας.⁵ Μνημονικές ανακλήσεις, ποιητικές μεταπλάσεις και απηχήσεις του βιώματος αυτού αναγνωρίζουμε και στις επόμενες συλλογές του Δ. Δούκαρη: *Καλλίστη Θήρα*, *Κρυπτεία* (αφιερωμένη «Στους φίλους της αντίστασης της Ικαρίας της Μακρονήσου»), *Καθολικός μεσάζων*, *Το γυμνό χόμα* (που εκδίδονται μεν το διάστημα 1953-1957, γράφονται όμως στα χρόνια 1950-1955)⁶· αντίστοιχα, σ' αυτές του Π. Θασίτη, μέχρι και τα *Σχιστολιθικά* του 1983.

Η μυθοποίηση της περιπέτειας του εκτοπισμού, του εγκλεισμού, οι εκδοχές με τις οποίες μεταγράφεται ποιητικά το βιωματικό υλικό των ποιητών γενικότερα από την εξορία παρουσιάζουν καταρχήν μια θεματική συνάφεια. Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των λογοτεχνικών αναπαραστάσεων για τις οποίες κάνουμε λόγο, διαπιστώνουμε την ελεύθερη κυκλοφορία των ιδίων μοτίβων ή θεμάτων, που συνιστά κι ένα από τα διακριτικά γνωρίσματα της ποίησης της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς· χαρακτηριστικό, το οποίο συναρτάται ακριβώς με την κοινή αφετηρία της ποιητικής έμπνευσης, την κοινή ιστορική εμπειρία που προμηθεύει τη θεματική ύλη της ποίησης αυτής, τη βιωματική, μ' άλλα λόγια, σύγκλιση των δημιουργών της.⁷

³ Σχετικά με το ηθικό χρέος των διανοούμενων και την πνευματική εξορία, βλ. Edward W. Said, *Διανοούμενοι και Εξουσία*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα: Scripta, 1997, σσ. 62-63, 65-82.

⁴ Αναφορικά με τις απηχήσεις της ποίησης του Γιάννη Ρίτσου στους ποιητές για τους οποίους κάνουμε λόγο, που μοιράζονται τα ίδια βιώματα, το ίδιο ψυχικό κλίμα και διαπνέονται απ' αυτή (όπως ειδικότερα ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Τίτος Πατρίκιος, ο Πάνος Θασίτης, ο Δημ. Δούκαρης, η Βικτ. Θεοδώρου, πέρα από τους πρώτους Αντιστασιακούς, τον Άρη Αλεξάνδρου, το Μαν. Αναγνωστάκη, το Μιχ. Κατσάρο), βλ. Γ. Λαδογιάννη, «Εισαγωγή», *Σκοτεινή Ρίζα*, 2016, σσ. 18, 21-22. Βλ. επίσης, Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική...*, ³1984, σσ. 20, 24, 55, 63, 75· Σ. Ιλίνσκαγια, *Η μοίρα μιας γενιάς...*, ⁴1986, σσ. 79-81, 169-170· Γ. Βελουδής, *Γιάννης Ρίτσος. Προβλήματα μελέτης του έργου του*, Αθήνα: Κέδρος, 1983, σσ. 126-128· Δ. Μέντη, *Μεταπολεμική Πολιτική Ποίηση...*, 1995, σσ. 54, 154σημ.20, 181-182, 214σημ.33, 34.

⁵ Αναφέρουμε πιο συγκεκριμένα τις χρονικές (μεταξύ 2.8.1947 και 28.6.1949, διάστημα που εμπίπτει στα χρονολογικά όρια της εκτόπισής του) και τις τοπικές ενδείξεις γραφής (όπως λ.χ. στο ποίημα «Προσευχή, XII», το β' σύρμα τάγματος Μακρονήσου, των απομονωμένων δηλαδή στο στρατόπεδο). Βλ. και Δ. Μέντη, «Η θεματική της "Αγонής γραμμής" στους μεταπολεμικούς ποιητές», *Διαβάζω*, 228 (Οκτ.-Δεκ. 1989), σ. 33 και της ίδιας, *Μεταπολεμική Πολιτική Ποίηση...*, 1995, σ. 209σημ.11 (όπου η μελετήτρια παραπέμπει και σε σχετική αρθρογραφία του Δ. Δούκαρη).

⁶ Επισημαίνουμε επιπρόσθετα την ποιητική αποτύπωση της εμπειρίας της «αυτοεξορίας», αυτή τη φορά, του ποιητή στην κεντρική και τη Νότια Αφρική, στη συλλογή *Ποιήματα της καλής ελπίδος* (1963).

⁷ Πρβλ. Δ.Ν. Μαρωνίτης, ³1984, σσ. 13, 47· Σ. Ιλίνσκαγια, ⁴1986, σσ. 46, 49, 79-81 και της ίδιας, *Επιστημάνσεις...*, 1992, σσ. 47-48, 67-68· Γ. Βελουδής, 1983, σσ. 127· Ε.Γ. Καψωμένος, «Η ελληνική

Οι ποιητικές γραφές της εξορίας (που κάνουν την εμφάνισή τους με μεγαλύτερη συχνότητα κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, με την επιστροφή των ποιητών από αυτή),⁸ συγκροτούν έναν λογοτεχνικό *τόπο* στη μεταπολεμική ποιητική παραγωγή, ένα *διακείμενο* ουσιαστικά: ένα σύνολο δηλαδή κειμένων που ανακαλείται στη μνήμη μας κατά την ανάγνωση του επιμέρους προσλαμβανόμενου κειμένου.⁹

Σημειώνουμε εκ των προτέρων την περισσότερη υπαινικτική αποτύπωση του κύκλου των δοκιμασιών της εποχής στην ποίηση του Πάνου Θασίτη, καθώς και της εμπειρίας τους: τόσο σε σχέση με τους συνομήλικούς του μεταπολεμικούς ποιητές της Θεσσαλονίκης (το Μανόλη Αναγνωστάκη και τον Κλείτο Κύρου).¹⁰ όσο και απέναντι στην καταγγελτική, αναφέρουμε ενδεικτικά, ποιητική μεταγραφή από το Γιάννη Ρίτσο της σκληρότητας των βιωμάτων και των κολαστικών μεθόδων της εξουσίας ή στη νατουραλιστική ωμότητα των σχετικών εφιαλτικών αποτυπώσεων από τον Τάσο Λειβαδίτη.

Μέσα από μια νοητική διεργασία ή τη «στοχαστική ενατένιση των εγκοσμιών»¹¹ και συγκρατώντας, ελέγχοντας τη συγκίνηση, καθώς και την προβολή της προσωπικής του εμπλοκής σ' αυτά, ο Θασίτης προκρίνει μια πιο ψύχραιμη, μια εποπτική ματιά απέναντι στην ταραγμένη, «πανικόβλητη» γύρω του πραγματικότητα.¹² Είναι το απόσταγμα της επεξεργασίας της εμπειρίας στη συνείδηση, της νοηματοδότησης, συνακόλουθα, της εξωτερικής πραγματικότητας ό,τι συμπυκνώνει ουσιαστικά η ποίησή του.¹³

Αντίστοιχα κρυπτικές και, κατά κύριο λόγο, όχι άμεσες είναι οι ποιητικές αναφορές του Δημ. Δούκαρη στα δεδομένα του μεταπολεμικού κόσμου, με την ποιητική του φωνή να διακρίνεται επίσης από στοχαστικότητα, μένοντας από την αρχή σε «ήσσονες τόνους» (όπως ο Μαν. Αναγνωστάκης, ο Κλ. Κύρου ή ο Τίτος Πατρίκιος).¹⁴ Φτάνει μάλιστα, ειδικότερα στην ποιητική παραγωγή της περιόδου 1953-1955 (και στις συλλογές *Καλλίστη Θήρα*, *Κρυπτεία*, *Καθολικός μεσάζων*), μέχρι την «κατ' αναλογία» ή παραβολική, καλυμμένη αναφορά του στη σύγχρονη πραγματικότητα: διαμέσου, πιο συγκεκριμένα, της συνεύρεσης ιστορικών –που ανακαλούνται από τη ρωμαϊκή και βυζαντινή ιστορία– ή ψευδοϊστορικών-πλασματικών προσώπων κάποτε και με πρόσωπα-σύμβολα που σχετίζονται με προσωπικά βιώματα και τη σύγχρονη ιστορική εμπειρία του ποιητή («Δίκη Νικολάου Πλουμπίδη», από την *Καλλίστη Θήρα*).¹⁵ Η καταφυγή αυτή στην ιστορία για την ανύψωση προσώπων απηχεί τον ποιητικό ιστορισμό του Καβάφη:

λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)»..., 1995, σ. 387· Δ. Μέντη, 1995, σσ. 15, 54-56, 135, 163, 167-170, 281.

⁸Αναφέρουμε ειδικότερα τις συλλογές: *Ημερολόγια εξορίας* (1948-1950), *Πέτρινος χρόνος [Μακρονησιώτικα]* (1949), *Οι γειτονιές του κόσμου* (1949-1951) –που συμπεριλαμβάνονται στον τόμο *Τα Επικαιρικά* (Αθήνα: Κέδρος, 1975)–, και *Καπνισμένο τσιγάρο* (1949) του Γιάννη Ρίτσου. Κι ακόμα: *Μάχη στην άκρη της νύχτας*, *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας* (που εκδίδονται κι οι δυο το 1952), *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο* (1956) του Τάσου Λειβαδίτη, με την τελευταία να περιλαμβάνει τρία ποιήματα που γράφτηκαν το 1950 στη Μακρόνησο· *Άγονος γραμμή* του Άρη Αλεξάνδρου (γραμμένη την περίοδο 1947-52, με χρονιά έκδοσης 1952)· *Χωματόδρομος* (1954) –που γράφτηκε το 1953 στον Άη Στράτη– και *Μαθητεία* του 1963 (η ενότητα ειδικότερα *Χρόνια της πέτρας*, με ποιήματα γραμμένα το 1953) του Τίτου Πατρίκιου· *Ποιήματα* (1957), *Κατώφλι και παράθυρο* (1962) της Βικτωρίας Θεοδώρου κ.ά.

⁹ Για την έννοια που αποδίδει στο διακείμενο ο Michael Riffaterre, βλ. ειδικότερα τις μελέτες του, «La syllepse intertextuelle», *Poétique*, 40 (Nov. 1979), σσ. 496-498 και «L'intertexte inconnu», *Littérature*, 41 (1981), σσ. 4-7. Βλ. επίσης τις σχετικές επισημάνσεις της Ζωής Σαμαρά, στη μελέτη «Michael Riffaterre: ο αναγνώστης ως δημιουργός», *Φιλολόγος*, 49 (Φθινόπωρ. 1987), σσ. 219, 221. Πρβλ. ακόμη την αντίστοιχη θεωρητική αναγωγή του Γ. Παπαθεοδώρου (2000, σ. 233) για τις επιμέρους δημιουργικές πραγματώσεις της ποιητικής, ειδικότερα, «Μακρονήσου» στη νεοελληνική γραμματεία.

¹⁰ Βλ. σχετικά, Ξ.Α. Κοκόλης, «Ερμηνευτικές περιπλανήσεις στην ποίηση του Πάνου Θασίτη (δοκιμή)», *Ο Παρατηρητής*, 13: *Αφιέρωμα στον Πάνο Θασίτη* (Ιούλ.-Οκτ. 1989), σ. 35.

¹¹ Γιάννης Δάλλας, «Η κοινωνική συνείδηση των πρώτων μεταπολεμικών ποιητών της Θεσσαλονίκης», *Πλάγιος λόγος. Δοκίμια κριτικής εφαρμογής*, Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 1989, σ. 215.

¹² Πρβλ. Αλέξης Ζήρας, «Πάνος Θασίτης. Νόηση και ποιητική ενάργεια», «Εισαγωγή» στον τόμο Πάνος Κ. Θασίτης, *Τα ποιήματα*, επιμ. Στ. Ζαφειρίου, Αθήνα: Νεφέλη, 2011, σσ. 11-12.

¹³ Γ. Δάλλας, «Η κοινωνική συνείδηση...», 1989, σσ. 221, 226. Πρβλ. και τον προσδιορισμό του «εσωτερικού κόσμου», της εσωτερικευσης δηλαδή του εξωτερικού κόσμου, από τον ίδιο τον Π. Θασίτη, στο δοκίμιό του, «Κοινωνικοί προσδιορισμοί στην ποίηση», *7 δοκίμια για την ποίηση*, Αθήνα: Κέδρος, 1979, σ. 73.

¹⁴ Βλ. Δημ. Ραυτόπουλος, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Αθήνα: εκδ. Σοκόλη, 1996, σσ. 31, 33.

¹⁵ Πρβλ. Δ. Μέντη, *Μεταπολεμική Πολιτική Ποίηση*..., 1995, σ. 263 και της ίδιας, 1989, σ. 34.

«ανασκαλεύει» έτσι και «ζυμώνει εποχές», αντιπαραβάλλοντάς τες με τη δική του στην αναζήτηση του προσώπου της.¹⁶

Η τοπογραφία της εξορίας, η αδρή χάραξη του χώρου όπου οι ποιητές που εξετάζουμε είναι εκτοπισμένοι, συγκροτείται από ομοειδείς εικόνες που αποτυπώνουν ένα άγονο και άγριο τοπίο, θαλασσινό και βραχώδες, έναν χώρο περιχαρακωμένο, με κλειστό ορίζοντα, όπου ακυρώνεται η ζωή και κυριαρχεί το μαρτύριο και ο θάνατος. Ο εξίσου αφαιρετικός, γυμνός ποιητικός λόγος συνιστά μια εκδήλωση ισομορφισμού, αμοιβαίας δηλαδή συνάρτησης ανάμεσα στο επίπεδο της μορφής και σ' αυτό του περιεχομένου:

*Γνώρισα τη γεύση του νησιού
τη σκληρή του όψη· τ' άγρια,
τ' απότομα βράχια,
τους πονεμένους γλάρους να πετούν,*

διαβάζουμε στις *Προσευχές* του Δημ. Δούκαρη, σ' ένα παράδειγμα που αισθητοποιεί και συμπυκνώνει την πικρή βίωση της δοκιμασίας της εξορίας στο ομότιτλο ποίημα.¹⁷

*τη χώρα που φύτεψαν τα δάκρυα
κι έπνιξαν οι βράχοι,*

πάλι από την ίδια συλλογή και το ποίημα «Προσευχή β'» (Δούκαρης, 1964, 21.11-12).

Αντίστοιχα, και σε μια λιγότερο υπαινικτική αναφορά στον τόπο της εξορίας από τον Πάνο Θασίτη, παραθέτουμε ενδεικτικά από τη συλλογή *Δίχως κιβωτό* και το ποίημα «Γυρίζει ο καιρός»:

*Πάλι βροχή / σ' αυτό το λυπημένο σταυροδρόμι των ανέμων
οι ελπίδες φεύγουν σα βρεγμένα σύννεφα
κι η νιότη μας μια παγωμένη σκόνη πια.¹⁸*

Είναι ένας τόπος *δίχως ορίζοντα*, όπου οι σύντροφοι *με το καρφί πάνω στην πέτρα γράψανε τη ζωή τους*, σε μια μνημονική, αυτή τη φορά, ανάκληση της τραυματικής δοκιμασίας των συντρόφων από την τελευταία του συλλογή, τα *Σχιστολιθικά* (1983).¹⁹

Στην ποίηση που μελετούμε, και σε μικρότερο ίσως βαθμό σ' αυτή του Δημ. Δούκαρη, αναγνωρίζουμε, όπως και στο σύνολο σχεδόν των ποιητών της γενιάς του πρώτου μεταπολέμου, την πρόταξη του κλειστού τοπίου ή του τοπίου της ψυχής απέναντι στο φυσικό πεδίο και στο σύμπαν.²⁰ Τόσο η πρόταξη αυτή όσο και η διάρρηξη της ενότητας ανθρώπου-φύσης-κόσμου, μεταγράφουν ουσιαστικά την παθογένεια του μεταπολεμικού κόσμου· την κρίση αξιών της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, που έχει, μεταξύ άλλων, μια αναπότρεπτη συνέπεια: την αποξένωση από τη φύση,

¹⁶ Για την αναγνώριση στην ποίηση ειδικότερα της γενιάς του '30, όπως αυτή του Γ. Σεφέρη, ως εκείνη του Μιχ. Κατσαρού απειχήσεων του καθαφικού ιστορισμού, βλ. Δ. Ραυτόπουλου, 1996, σ. 206. Στην ιστορική αυτή αναδρομή της ποίησης του Δούκαρη σε ανοίκεια, και γι' αυτό μη δραστικά σύμβολα, καθώς και στην «ακατάστατη» σύνθεση διάφορων ιστορικών επιπέδων, επικεντρώνονται ωστόσο τα επικριτικά σχόλια της σύγχρονης με την έκδοση των συλλογών του κριτικής (όπως λ.χ. του Τάσου Λειβαδίτη, του Κώστα Κουλουφάκου, του Γερ. Λυκιαρδόπουλου, του Μ.Γ. Μερακλή κ. ά.). Βλ. σχετικά, από τη συγκεντρωτική έκδοση *Κρίσεις και επικρίσεις για τα ποιήματα του Δημήτρη Δούκαρη*, Ιωλκός, 1966, σσ. 10, 11-12, 29, 35.

¹⁷ Δημ. Δούκαρης, *Προσευχές* (1950), *Παραγραφή (Ποιήματα '44-'64)*, Αθήνα, 1964, σ. 19.1-4.

¹⁸ Π.Κ. Θασίτης, *Τα ποιήματα*, Εισαγ. Α. Ζήρας, επιμ. Στ. Ζαφειρίου, Αθήνα: Νεφέλη, 2011, σ. 46.1-5.

¹⁹ Π.Κ. Θασίτης, *In memoriam*, V», *Δίχως κιβωτό* (1951) και *Σχιστολιθικά* (1983), *Τα ποιήματα*, 2011, σσ. 26.15 και 175.1 αντίστοιχα.

²⁰ Επαληθεύουμε στο σημείο αυτό τη διαπίστωση του Ε.Γ. Καψωμένου αναφορικά με την ποίηση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς (και ιδιαίτερα μ' αυτή της «επαναστατικής εμπειρίας και ιδεολογίας»), σε αντιδιαστολή προς την ποίηση της γενιάς του '30, αναγνωρίζοντας θεμελιώδεις διαφορές στο μεταφορικό και εικονοποιητικό σύστημα των δύο γενεών, με γνώμονα τη συνάρτηση *φύση-πολιτισμός*. Βλ. αναλυτικότερα, Ε.Γ. Καψωμένος, «Η διχοτομία φύση/πολιτισμός ως κριτήριο οριοθέτησης του στίγματος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», *Σπείρα* (Β' περ.), 2-3 (Φθινόπωρ.-Χειμ. '84), σσ. 113-132 [= *Κώδικες και σημασίες*, Αθήνα: Αρσενίδης, 1990, σσ. 156-177]. Πρβλ. του ίδιου, 1995, σσ. 389-390

συνέπεια, ειδικότερα στην υπό μελέτη παραγωγή, του «εγκλεισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού».²¹

Με τις ίδιες τις απτές εικόνες της παραποιημένης, έκτροπης πραγματικότητας ν' αποτελούν ακριβώς την πρώτη ύλη τους, και οι ποιητές που εξετάζουμε προβάλλουν, όμοιες με την πραγματικότητα αυτή και με τα δύσφορα αισθήματα που τη συνοδεύουν, ανοίκειες όψεις της φύσης. Αναγνωρίζουμε έτσι στην ποίηση του Π. Θασίτη και του Δημ. Δούκαρη την προβολή της εμπειρίας τους στη φύση, τον αντίκτυπο της ανθρώπινης περιπέτειας στο σύμπαν· αυτή τροφοδοτείται από ομόλογες εικόνες που εμφανίζουν τη φύση και τα στοιχεία της, έχοντας απολέσει τη δυναμική τους, να απηχούν την «ανθρώπινη περιπέτεια» και να γίνονται κοινωνοί της.²² Τα νερά λ.χ. είναι «κουφά», οι όχθες «στέρφες», το φεγγάρι «κουτό», η χλόη «ξεσκισμένη», οι ουρανοί «χάρτινοι», τα πόδια του ουρανού «παγωμένα» και «πεταιγμένα στο χειρουργείο» (Θασίτης), η θάλασσα «χωρίς νερό», «άρρωστη» ή «θυμωμένη», ο ήλιος «φέγγει σαν το σκοιάδι» (Δούκαρης). Ή, σ' ένα ακόμη αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εκτόπισης και ακύρωσης των θετικών συμβολικών του φορτίων του προσωποποιημένου ήλιου, που εμφανίζεται μετατοπισμένος στο χώρο του μαρτυρίου, παίρνοντας θέση μεταξύ των ανθρώπινων θυμάτων, γράφει ο Δημ. Δούκαρης:

*Αστραφτερέ μου ήλιε, γαλανομάτη,
ανάμεσα στις πέτρες και στα αίματα, / πάνω στους βόγγους.²³*

Τα στοιχεία της φύσης άλλοτε γίνονται αντίμαχοι, εναντιώνονται, συνιστούν απειλή για τον άνθρωπο. Χαρακτηριστική είναι η εικονιστική απόδοση του άνεμου-βασανιστή, κοινή λίγο-πολύ στην ποίηση της εξορίας και του στρατοπέδου, που ανακαλείται, διαμέσου της λειτουργίας της μνήμης, στο ακόλουθο παράθεμα από το ποίημα «Ο άνεμος που ξέρατε» του Π. Θασίτη:

*Θε μου, πόσες ατέλειωτες νύχτες
χτυπούσε την πόρτα μου να μπει και να καταστρέψει.
Συμμαζωμένος μες στο πικρό σακούλι της μοναξιάς μου
έκλεινα τ' αυτιά μου να μην τον ακούω.²⁴*

Ο άνθρωπος, μέσα από ποικίλες ομοειδείς εικόνες, παρουσιάζεται εγκλειστος, εγκλωβισμένος, εκτοπισμένος από τον προσδόκιμο και φυσικό του χώρο ύπαρξης, έχοντας «κάνει δικούς του τέσσερις τοίχους», σ' ένα ενδεικτικό, και ως προς τον τίτλο του ποιήματος (: «Μόνωση, Ι»), παράδειγμα από *Το γυμνό χώμα* του Δ. Δούκαρη (1964, σ. 119.1). Και σε ένα ακόμη παράθεμα, από την ποίηση του Π. Θασίτη, φυλάκισης, δέσμευσης του εαυτού, που υποδηλώνει τη μαρτυρική απομόνωση του ανθρώπου και την εξάλειψη της αδιαμεσολάβητης επαφής του με τη φύση:

*Ανεπίληπτος ουρανός / ακίνητος
τέλειος σαν κύκλος: απελπίζει
Απρόσιτη απόλαψη για μένα που τον βλέπω
μες από ένα ύφασμα
όπου καθίζει η στέρηση κι η φρίκη.²⁵*

Η ίδια ιδέα, αυτή του εγκλεισμού, προβάλλεται από το ανθρώπινο στο φυσικό πεδίο, επιβεβαιώνοντας το σχήμα της ανταπόκρισης των στοιχείων της φύσης στα ανθρώπινα πράγματα:

*Τώρα το φως το ρίχνουν στα κασόνια
το καρφώνουν και το πάνε. [...]*

²¹ Ε.Γ. Καψωμένος, 1984, σ. 127 [= 1990, σ. 171].

²² Ε.Γ. Καψωμένος, 1984, σσ. 123-124 [= 1990, σ. 168] και του ίδιου, 1995, σ. 390.

²³ Δ. Δούκαρης, «Ικεσία», *Προσευχές, Παραγραφή*, 1964, σ. 23.6-8.

²⁴ Π.Κ. Θασίτης, *Δίχως κιβωτό, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 29.22-25.

²⁵ Π.Κ. Θασίτης, «Απόγεμα», *Δίχως κιβωτό, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 39.1-6.

*Αθέατα χέρια / το συνάζουν πάλι στα κατώγια,*²⁶

σ' ένα παράδειγμα εγκλεισμού του φωτός και των μεταφορικών σημάνσεών του, της ίδιας ουσιαστικά της ζωής, όπου συναιρούνται τα αντιθετικά ζεύγη φως / σκοτάδι, ζωή / θάνατος, άυλο / υλικό, πάνω / κάτω, μέσα / έξω.

Κυρίαρχες ιδέες, θέματα ή θεματικά μοτίβα που επανέρχονται στην ποίηση του Π. Θασίτη ή του Δημ. Δούκαρη και λειτουργούν, είτε ξεχωριστά είτε από κοινού, ως αντιστάθμισμα, αντίβαρο στην οδυνηρή βίωση από τους ενδοκειμενικούς ποιητές του εγκλεισμού, της δοκιμασίας της εποχής είναι:

Η μνημονική ανάκληση ευφορικών καταστάσεων ή προπαντός η αναπόληση του έρωτα, που αποτελεί το μόνο έρεισμα στη μαρτυρική βίωση του εκτοπισμού, της απομόνωσής τους:

*Αγάπη μου [...] / μόνο στο ξύλινο τραπέζι μου γράφω τ' όνομά σου
τ' όνομά σου μια φωνή ατέλειωτη, εξισωμένη
μ' ό,τι ακόμα μπορεί να λέγεται ζωή εδώ,*

διαβάζουμε ενδεικτικά στην ποίηση του Π. Θασίτη²⁷ η κατακύρωση γενικότερα της αγάπης, η οποία συνιστά την υπέρβαση της ατομικότητας που κρατά «έγκλειστο», δέσμιο το υποκείμενο, ανοίγοντας γι' αυτό δρόμους ελευθερίας:

*Τούτη τη νύχτα της σιγής και της απελπισίας
μέσα στους κύκλους τους σφικτούς της φυλακής
μόνο τα μάτια σου είναι δρόμος [...]
μόνο τα μάτια σου όπου γνώρισα το χάος / της ελευθερίας,*

γράφει επίσης χαρακτηριστικά ο Π. Θασίτης.²⁸ Και σε μια ομολογη «ονειρική» εκδοχή που αντλούμε από την ποίηση του Δούκαρη:

*Όλη τη νύχτα αναζητώ τα μάτια σου· τα
χείλια σου [...] ακιές αφρούρητες.*²⁹

Στον ίδιο παραδειγματικό άξονα, η προοπτική ανοδικής καταφυγής, στην ποίηση του Π. Θασίτη, στον «καθαρό», οραματικό, υπέργειο, και όχι μεταφυσικό, χώρο του ουρανού, μεταφορικοποιεί την προοπτική απολύτρωσης, απεγκλωβισμού από τα επίγεια. Τα θετικά συμβολικά φορτία που συμπυκνώνει ο ουρανός στο ποιητικό σύμπαν του Θασίτη έρχονται κοντά με αυτά της σαχτυρικής ποίησης, συγγενεύουν με την αντίστοιχη μυθολογία –αυτή του ουρανού– του μεταπολεμικού υπερρεαλιστή ποιητή.³⁰ Επισημαίνουμε επιπρόσθετα το συναφές, και πλεοναστικά επανερχόμενο στην ποίηση του Θασίτη, μοτίβο της διάνοιξης της στέγης των σπιτιών,³¹ ώστε να καταστεί δυνατή η ανεμπόδιστη, αδιαμεσολάβητη επαφή με τον ουρανό και τις θετικές μεταφορικές σημάνσεις του· η αποκατάσταση τελικά της αρμονικής, ισορροπής σχέσης της φύσης με τον άνθρωπο, που εκφράζεται χαρακτηριστικά στο ακόλουθο παράθεμα από τα *Πράγματα* του Π. Θασίτη:

*Όταν οι κύριοι αποσύρονται [...]
οι στέγες ξεκολλούν
ο ουρανός είναι τα φτεροκοπήματα όλων των πουλιών
Αιώνια γνέφει η άρκτος.*³²

²⁶ Π.Κ. Θασίτης, «Το φως», *Πράγματα 2-Αριθμοί, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 84.1-2, 6-7.

²⁷ Π.Κ. Θασίτης, «Το βράδυ», *Δίχως κιβωτό, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 40.1, 12-14.

²⁸ Π.Κ. Θασίτης, «Μόνο τα μάτια σου», *Δίχως κιβωτό, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 45.

²⁹ Δ. Δούκαρης, «Ερωτικό, Χ», *Καθολικός μεσάζων, Παραγραφή*, 1964, σ. 88.1-2.

³⁰ Πρβλ. τη συναφή διαπίστωση του Γ. Δάλλα («Η κοινωνική συνείδηση...», *Πλάγιος λόγος*, 1989, σ. 222).

³¹ Για το θέμα αυτό, πρβλ. και Ξ.Α. Κοκόλης, «Ερμηνευτικές περιπλανήσεις...», 1989, σσ. 35, 37.

³² Π.Κ. Θασίτης, «Υπηρέτες», *Πράγματα, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 63.10, 18-20.

Οι ποιητές που μελετούμε επικαλούνται συχνά, παρά τη διάψευσή του, το κοινό όραμα και την πίστη στη μελλοντική πραγμάτωσή του (μέσα, ειδικότερα, από την επαναφορά στη μνήμη της εμπειρίας της δοκιμασίας των ιδίων και των συντρόφων τους, στις επόμενες κυρίως συλλογές τους από αυτές που ανάγονται στα χρόνια της εξορίας). Παραθέτουμε ενδεικτικά από τον Π. Θασίτη ένα παράδειγμα κατάφασης της συντροφικότητας –κυρίαρχης αξίας του σοσιαλιστικού πολιτισμικού, ευρύτερα, μοντέλου–, και εναλλαγής, στο πλαίσιο και του ίδιου του ποιήματος, του ποιητικού «εγώ» με το συλλογικό «εμείς»:

Θέλαμε νά 'τανε τα χέρια μας λυγαριές στων κοριτσιών τη μέση [...]
Να πλαγιάζουμε στα λιβάδια και να ονειρευόμαστε
Θέλαμε νά 'μαστε μια κάπα [...]
πάνω σ' όλους τους γυμνούς της γης
Όμως δε μας αφήνουν / Κλείσαν τις πόρτες.³³

Η ίδια τελικά η διαδικασία της ποιητικής γραφής, που συντελείται, στην περίπτωση που εξετάζουμε, με διαφορετικούς όρους και υπό διαφορετικές, δυσμενείς, συνθήκες, συνιστά μια πράξη κατάθεσης ή και αποτίναξης του τραυματικού βιώματος της ιστορίας από τη μια, αλλά και μια ακόμη έμπρακτη εκδήλωση αντίστασης, μια πράξη ελευθερίας. Θεματικούς πυρήνες και χαρακτηριστικά του εικονοπλαστικού και μεταφορικού συστήματος αυτής της ποιητικής κατάθεσης –λιγότερο μελετημένης σε σχέση με τις αντίστοιχες της εποχής της–, με την ταυτότητά της να είναι συναρτημένη με τη μοναδικότητα της ιστορικής κατάστασης,³⁴ επιχειρήσαμε να αναδείξουμε.

Βιβλιογραφία

Α. Πηγές

Δούκαρης, Δ. (1964). *Παραγραφή (Ποιήματα '44-'64)*. Αθήνα.
Θασίτης, Π.Κ. (2011). *Τα ποιήματα*, επιμ. Στ. Ζαφειρίου, εισαγωγή Α. Ζήρας. Αθήνα: Νεφέλη.

Β. Μελέτες και άρθρα

Βελουδής, Γ. (1983). *Γιάννης Ρίτσος. Προβλήματα μελέτης του έργου του*. Αθήνα: Κέδρος.
_____. (1984). *Προσεγγίσεις στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*. Αθήνα: Κέδρος.
Δάλλας, Γ. (1989). Αναφορά στη μεταπολεμική πολιτική ποίηση, Η κοινωνική συνείδηση των μεταπολεμικών ποιητών της Θεσσαλονίκης. *Πλάγιος λόγος. Δοκίμια κριτικής εφαρμογής*. (σσ. 199-211, 212-239). Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη.
Ζήρας, Α. (2011). Πάνος Θασίτης. Νόηση και ποιητική ενάργεια. «Εισαγωγή» στον τόμο Πάνος Κ. Θασίτης, *Τα ποιήματα*. (σσ. 9-14). Αθήνα: Νεφέλη.
Θασίτης, Π. (1979). *7 δοκίμια για την ποίηση*. Αθήνα: Κέδρος.
Foucault, M. (1986, Spring). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16, 22-27.
Ιλινσκαγια, Σ. (1986). *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κέδρος.
_____. (1992) *Επισημάνσεις. Από την πορεία της ελληνικής ποίησης του 20ού αιώνα*. Αθήνα: εκδ. Πολύτυπο.
Καφωμένος, Ε.Γ., (1984, Φθινόπωρο-Χειμ.). Η διχοτομία φύση / πολιτισμός ως κριτήριο οριοθέτησης του στίγματος της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. *Σπείρα* (Β'

³³ Π.Κ. Θασίτης, «Διπλοπρόσωπος», *Δίχως κιβωτό, Τα ποιήματα*, 2011, σ. 50.22, 24-28.

³⁴ Ρολάν Μπαρτ, «Πολιτικές γραφές», *Ο Βαθμός μηδέν της γραφής-Νέα κριτικά δοκίμια*, μτφρ. Κ. Παπαϊακώβου, Αθήνα: εκδ. Ράππα, 1983, σ. 27.

- περ.), 2-3, 113-132 [= (1990) *Κώδικες και σημασίες*. (156-177). Αθήνα: Αρσενίδης].
- _____. Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967). *Πρακτικά 4ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα: «Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)»* (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-27 Νοεμ. 1993). (σσ. 385-398). Αθήνα: εκδ. Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα.
- Κοκόλης, Ξ.Α. (1989, Ιούλ.-Οκτ.). Ερμηνευτικές περιπλανήσεις στην ποίηση του Πάνου Θασίτη (δοκιμή). *Ο Παρατηρητής*, 13: Αφιέρωμα στον Πάνο Θασίτη, 23-41.
- Λαδογιάννη, Γ. (2016). Εισαγωγή. *Σκοτεινή Ρίζα*. Ανθολογία Λυρισμού, τόμ. Β' (1940-2000). (σσ. 13-51). Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Μαρωνίτης, Δ.Ν. (³1984). *Ποιητική και πολιτική ηθική. Πρώτη μεταπολεμική γενιά: Αλεξάνδρου-Αναγνωστάκης-Παιρίκιος*. Αθήνα: Κέδρος.
- Μέντη, Δ. (1989, Οκτ.-Δεκ.). Η θεματική της “Άγονης γραμμής” στους μεταπολεμικούς ποιητές. *Διαβάζω*, 228, 33-40.
- _____. (1995). *Μεταπολεμική Πολιτική Ποίηση: Ιδεολογία και Ποιητική*. Αθήνα: Κέδρος.
- Μπαρτ, Ρ. (1983). *Ο Βαθμός μηδέν της γραφής-Νέα κριτικά δοκίμια* μτφρ. Κ. Παπαϊακώβου. Αθήνα: εκδ. Ράππα.
- Παπαθεοδώρου, Γ. (2000). Η “Πυκνοκατοικημένη Ερημιά” των ποιητών της Μακρονήσου: Γραφές της Εξορίας. *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης “Ιστορικό Τοπίο και Ιστορική Μνήμη. Το Παράδειγμα της Μακρονήσου* (6-7 Μαρτ. 1998). (σσ. 227-244). Αθήνα: εκδ. Φιλίστωρ.
- Προκοπάκη, Χ. (⁵2003). Εισαγωγή. *Ανθολογία Γιάννη Ρίτσου*, επιλ. Χρ. Προκοπάκη, επιμ. Αικ. Μακρυνικόλα. (σσ. 9-29). Αθήνα: Κέδρος.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1996). *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*. Αθήνα: εκδ. Σοκόλη.
- Riffaterre, M. (1979 Nov.). La syllepse intertextuelle. *Poétique*, 40, 496-498.
- _____. (1981). L'intertexte inconnu, *Littérature*. 41, 4-7.
- Σαμαρά, Ζ. (1987 Φθινόπ.). Michael Riffaterre: ο αναγνώστης ως δημιουργός. *Φιλολόγος*, 49, 214-228.
- Said, E.W. (1997). *Διανοούμενοι και Εξουσία*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου. Αθήνα: Scripta.